

phoīs... chairein⁸¹, ինչպէս եւ Յակոբոս (Ա. 1). «... երկոտասան ազգացը որ ի սիրւուող էք՝ ողջո՛յն» — անտարակոյս նկատելով նորազարծ հաւատացեալներու այս ողջունատուութեան ընտանի ըլլալու պարագան: Եւ ի՞նչ զարմանք եթէ քաղաքացիական կենցաղի սովորական *chaire* = «ո՛ղջ եր» բարեւը կը գործածուի ոչ թէ միայն հոռմէացի զինուորներէն⁸², այլ նաեւ այսպէս ողջունել կու տայ Մատթէոսի աւետարանի յոյն թարգմանիչը զՅուզա՝ իր Վարդապետը եւ նոյն իսկ զԲրիտոս՝ մէկ անգամ իր աշակերտներն «ո՛ղջ էք» — *chairete* — ըսելով⁸³. մինչ իր ընտանի ողջոյնն, որ հին հրէական *shalōm* է, միշտ յուն. *eirēnē* = «խաղաղութիւն»ով ներկայացուած է, ինչպէս վերը տեսանք: Նաեւ *chaire* ողջոյնով է որ կ'ողջունէ Գաբրիէլ հրեշտակը Ս. Կոյսը (Ղուկ. Ա. 28), զոր հայը տարօրինակ կերպով «ուրախ լեր» — բառին սովորական իմաստովը թարգմանած է:

Յունական նամակագրութեան ողջոյնի այս *chairein* սովորական ձեւն է որ քրիստոնէական չարս = «չնորհք»ի կը փոխուի եւ Պաւլոս Առաքեալ կը սկսի փոխանակ այս լակոնական ողջունատուութեան⁸⁴ բառաշատ քրիստոնէական շնորհքի ու խաղաղութեան մաղթանքը. «Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Բրիտոսէ», որ իր նախասիրած ձեւը կը դառնայ. ասով կը շնորհ նամինչեւ այն ժամանակ տիրող զործնականէն,

⁸¹ Գործք Առ. ԺԵ. 23, տե՛ս եւ ԻԳ. 28. նմանապէս Ս. Իգնատիոս Վիպ կը գործածէ իր վեց թուղթերուն մէջ ալ: Այսպէս նաեւ հայ գրականութեան մէջ մուտ գտած՝ «Մահակ եպիսկոպոս... Անտուղեայ խնդար» Խոր. Գ. 57. այս մասին այլուր:
⁸² Տե՛ս չարչարանաց պատմութիւնն ըստ Մատ. ԻԿ. 29, Մար. ԺԵ. 18, Յովհ. ԺԹ. 3:
⁸³ Մատ. ԻԶ. 49 եւ ԻԼ. 9:
⁸⁴ Այս էական պահանջը էր նոյն ժամանակի տիրող նամակագրութեան ոճին, որ կարելի եղածին չափ պարզ, կտրուկ ըլլալ կը պահանջէր ձեւերուն մէջ, որ եւ կը գործադրուէր: Թէ այս գիտակցարար տեղի կ'ունենար, կը ցուցնեն նամակագրութեան մասին հին ուսուցիչներէն աւանդուած հրահանգներն, որոնցմէ մին՝ օրինակի համար կը պատուիրէ. «Երբ մէկը նամակ գրել կ'ուզէ, պէտք է միտ զնէ որ չըլլայ թէ փոխանակ նամակագրութեան յարմար ձեւի աւելորդ նութիւններով շողակրատէ եւ կամ նոյն իսկ սեթեւեթեալ վերադիրներ կերարկէ, որպէս զի մի գուցէ չօքորթութիւն կամ անպատշաճ բան նամակի մէջ մուտ գտնէ. այսպէս պէտք է նամակը սկսիլ. *Ho deīna tō deīni chairein*» (Pseudo-Proclus Platonius *ana Roller*, *անգ.* էջ 62 եւ ծնթ. 271 (էջ 457), հմտ. եւ ծնթ. 274 (էջ 458), որ իրապէս գործնական կը դառնայ, այնպէս որ մինչեւ հիմայ քննուած բոլոր առանձնական նամակներուն 97% այս բանաձեւը կը կիրարկէ:

այսինքն փոխանակ մէկ բառի — բացարձակ աներեւոյթի, ինքը կը կազմէ նախադասութիւն մը գոյականներէ բաղկացած, այնպէս որ նորոյթ էր այս նաեւ քրիստոնէայ հասարակութիւններուն համար, որոնք անտարակոյս առաջին անգամ ունկնդրելուն հիասթափած պիտի ըլլան: Առաքելոյս նամակագրութեան ձեւը — բառամթերքով հարուստ իր սկզբնաւորութեամբն ու վերջաբանովն — ամբողջ առանձնական նամակագրութեան, նաեւ յաջորդ դարերու նոյն իսկ ոչ-քրիստոնէայ անհատներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած եւ իբրեւ օրինակ ծառայած է:

24. «Պաղաղութեան» եւ «չնորհք»ի «ողջոյն»էն կամ «մաղթանք»էն յետոյ Պատարագամատոյցին մէջ կը ներկայանայ նաեւ երրորդ «ողջոյն» մը «ողորմութեան». «Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծիս Աստուծոյ եւ Փրկչիս մերոյ Յիսուսի Բրիտոսի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան»: Այսպէս հայուն հետ «Յիւշուջիք»ներէն յետոյ ունի սոյն մաղթանքը նաեւ բիւզանդականը բառացի⁸⁵, ինչպէս եւ ասորականը. վերջինս կցելով աննշան յաւելուած մը «... ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան, եղարաբ իմ, ի յախտեանս»: Այս մաղթանքն ալ պաւլոսեան ըլլալ կը թուի: Նախորդ հասուածին մէջ տեսանք թէ ինչպէս «չնորհք»ի եւ «խաղաղութեան» մաղթանքը Առաքելոյս ամէնէն աւելի նախասիրած «ողջոյն»ն էր, ասոր վրայ կ'աւելնայ երրորդ «մաղթանք» մը «ողորմութեան», որ երկու երեք անգամ կը գործածէ կրկնելով միշտ բառացի. «Շնորհք, ողորմութիւն, խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Բրիտոսէ»⁸⁶: «Ողջոյն»ի այս ձեւը սիրով իւրացուցին նաեւ միւս առաքելները. «Շնորհք, ողորմութիւն, խաղաղութիւն յԱստուծոյ ի Հօրէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Բրիտոսէ Որդւոյն Հօր, ճշմարտութեամբ եւ սիրով եղիցի ընդ ձեզ»⁸⁷:

(Շարունակելի:)

⁸⁵ *Kaī ēstai t̄ā ēlēn̄ toū megaloū Theoū kaī Zōt̄hros̄ h̄mōn̄* 'Īh̄soū̄ X̄ristoū̄ metā p̄antōn̄ d̄mōn̄.
⁸⁶ Ա. Տիմ. Ա. 2, Բ. Տիմ. Ա. 2 եւ նաեւ Տիմ. Ա. 4, ուր յուն. ինչ ինչ ձևաղիրներ, ի մէջ այլոց Cod. Sinaiticus, ունին նմանապէս *eleos* «ողորմութիւն», ինչպէս հայ թարգմանութիւնը:
⁸⁷ Բ. Յովհ. 3. հմտ. եւ Յուդ. 2:

ՓՈՔՐ ՍՈՒՐԵՏ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆՆԵՐԻ

Ս. ՆՈՒՆԵՒ ՎԱՐՔՆ ԸՍՏ Փ. ՍՈՒՐԱՏԻ

Մեր քննութիւնները բերին զմեզ այն համոզման թէ Մեծ Սոկրատ իբր 700ին համառոտուած է, իսկ այս Համառոտութիւնն թ. դարու վերջերը կրած է խմբագրութիւն: Եթէ իրողութիւնն աչքի առաջ ունենանք, դժուարին պիտի չըլլայ այնուհետեւ լուծել այն վիճական հարցը, թէ Փո՞քր Սոկրատն է որ կ'օգտուի Մ. Սոկրեսացիէն, թէ ընդ հակառակն երկրորդը առաջինէն: Բնականաբար եթէ Համառոտը սկսեալ 700էն կը շրջէր հրապարակի վրայ, կարող էր իբր 850ին ծաղկած Մ. Սոկրեսացի կարգացած ըլլալ զայն: Միւս կողմէ եթէ Փ. Սոկրատի խմբագրողը ապրած է թ. դարուն վերջերը, ի վիճակի էր եւ սա ձեռքի տակ ունեցած ըլլալ Մ. Սոկրեսացւոյ դրուածքը: Իսկ որոշելու համար, թէ Մովսէս ո՞ւր օգտուած է եւ ո՞ւր աղբւր ծառայած, հարկ է մանրազնին քննութեան առնել այն ամէն տեղիքները, ուր նմանութիւններ կամ բանաբաղութիւններ կը նշմարուին, եւ մի առ մի ստուգել, թէ այդ տեղիքները Համառոտութեան կը հային թէ խմբագրութեան: Համառոտը կ'ախուս ունի Մեծ Սոկրատէն, խմբագրին է որ կ'ընթանայ արձակերասանակ:

Նորայր Բիւզանդացի հաւաքած էր Փ. Սոկրատէն բազմաթիւ տեղիքներ, ցոյց տալու համար թէ Համառոտողն է բանաբաղը: Այժմ հարկադրուած ենք նոր քննութեան ենթարկել այդ տեղիքները: Հաւասարապէս թէ Մովսէս եւ թէ խմբագրողը կը սիրեն նախնեաց մատենագրութեան բառերով փետրագրուել:

1. «Եւ մորթեալ կենդանւոյն (զՄանի) եւ շանց գմարմինն առնէր կերակուր եւ դմորթն լցեալ յարդիւ զպարսպէ կախի առ վրան քաղաքին պիղծն Մանի» (Փ. Մ. 73): Մեծն ունի. «Կենդանւոյն զնա քերթէր եւ յարդիւ (տպ. յարդ եւ) դմորթն նորա լցեալ զնէր առաջի քաղաքին»: Սոկրատի աղբւրն է Արքեպոյոս. նոյն աղբւրէ յառաջ կը բերէ տեղիքս Կիւրեղ Երուսաղեմացի (Կոչուսն Ընծայութեան, էջ 115). «Ըստ Պարսից օրինակին դմորթն հանել հրամայէր զՄանիս եւ դմարմինն ամենայն գէշ հրամայէր գազանաց... դմորթն հանեալ մոմեալ իբրեւ զպարկ ի վերայ դրաց քաղաքին հրամայէր

փշել եւ դնել»: Եղնիկ (էջ 117) կը յիշէ պարզապէս, թէ Մանի «մորթագերծ մահուամբ պակասեցաւ ի կենաց»: Նորայր կը համարի թէ Փոքր Սոկրատ հոս նկատի ունի Սոկրեսացւոյ տեղիքս (Գ. 32). «Հրամայեաց զբիւրեղնս նոցա քարչել ընկենուլ անթաղս՝ կերակուր լինել շանց»: Հմտ. եւ Եղնիկ 19. «Եւ այլք... զթաղեալ մարմինս ընդ հողով... թերեւս եւ շանց եւս կուր արկանեն»: Սոկրատ չունի ընդգծուած «եւ շանց զմարմինն առնել կերակուր», բայց ունի համիմաստ Կիւրեղ Երուսաղեմացի «զմարմինն ամենայն գէշ հրամայէր գաղանաց»: Դժուար է հոս ըսել թէ խմբագրողը ուղղակի Սոկրեսացիէն բանաբաղած ըլլայ «շանց... կերակուր»: Ինչ կը թուի թէ խմբագրողը աւելի ճիշդ Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյ ազդեցութեան տակ է. «գէշ գաղանաց» նոյն է «կերակուր շանց» արտայայտութեան հետ, շատ սովորական հայ լեզուի մէջ:

2. «Որք թշնամութեամբ էին առ երանելին Յոհան սակս յանդիմանութեան յանցանաց (53). «Ունէր ոխութիւն վասն յանդիմանութեան նորա սխալանացն» (532): = Մ. Սոկր. Գ. 14. «Յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն յաղագս հանապարդ յանդիմանութեանն իւրոց յանցանաց» եւ Գ. 32 (վերնադիր) Բարկոծել զնա կամէր սակս յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց»: Չեմ կրնար ընդունիլ, թէ խմբագրողը կարօտած ըլլայ այս երեք շատ սովորական, ամենօրեայ գործածական բառերու համար փոխառութեան դիմել: Խմբագրողը հոս իր աչքի առաջ ունէր Յովհ. Սոկրեսերանի Վարքը, ուր յաճախ կը շնորհ այս կէտը, «վասն զի անաչառութեամբ յանդիմանէր զոչ եկեալսն յուղղութիւն» (էջ 131):

3. «Յայտոսիկ առաւել ցասուցեալ՝ մահուամբ սպառնայ Աթանասոյ» (140) = Մ. Սոկր. Գ. 21. «Ցասուցին զնա առաւել». բայց խմբագրողը նոյնը կարող էր կարգացած ըլլալ նաեւ Յովհ. Սոկրեսերանի Վարքին մէջ. «Ընդ որ առաւել բարկացեալ թագուհւոյն» (էջ 131):

4. Վաղէս «հրով այրեալ սատակեցաւ» (337): Մեծն ունի «ոմանք ասեն հրով կորնչել նմա»: = Մ. Սոկր. Բ. 33. «Վաղէս... հրակէզ եղեալ յԱղբրանուղլիս սատակեցաւ»: Թէ Համառոտին եւ թէ Մ. Սոկրեսացւոյ աղբւրը Մեծ Սոկրատ է. աւելի հաւա-

նական է, որ Մովսէս հոս Համառօտին հետեւած ըլլայ:

5. «Առեալ մանկունս ուշեղս եւ համազգիս» (էջ 57): = Մ. Խոր. Գ. 54. «Ժողովեալ մանկունս... ուշեղս»: Մեծ Սոկրատ չունի բառս. խմբագրի յաւելուածը կը թուի, ուստի Մ. Խորենացոյ ազդեցութեան տակ:

6. Ի պատերազմունս արիւթիւն ցուցեալ» (514): = Մ. Խոր. Բ. 43. «Ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել զայեկին Սմբատայ»: Գ. 8. «Ոչինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն» եւն: Բայց հմմտ. նաեւ Ագաթ. 100. «Բազում գործս արութեան քաջութեան եւ անդ ցուցեալ»: Սովորական տեղիք մը, որուն համար հարկ չկար որ եւ է ազբերի մը դիմել:

7. Յովհ. Ոսկեր. «Ոչ աշտանօք առ փառաւորս զմարդահաճութիւնն ցուցանէր... եւ էր... անձանձորոյթ յուսուցանէր եւ յոյժ օգտեցուցանէր զսողան» (էջ 498): = Մ. Խոր. Գ. 67. «Բանդի մարտաւանութիւն եւ մարդահաճութիւն ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին... վասն զի դոյր... սիրով՝ անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձորոյթ»: Մեծ Սոկրատ ունի. «Եւ յուսուցանել յոյժ էր օգտեցուցանել զսողանցն վարս» (498): Ուստի երկրորդ նախադասութեան մէջ խմբագրէն կարող է ըլլալ միայն «անձանձորոյթ». Մեծն չունի նաեւ «մարդահաճութիւն» բառը: Կարելի է հաւատալ թէ Փ. Սոկրատ այս երկու բառերու համար Մ. Խորենացոյ դիմած ըլլայ: Բայց զիտենք քաջ, թէ Մովսէս փոխ առած է իր պառաջին պարբերութիւնը Ընդարձակ Սեղբեստրոսի վարքէն (էջ 699). «Վասն զի մարտաւանութիւն եւ մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել ոչ ուրեք կարացին. վասն զի դոյր տեսեամբ հրեշտակական, բունիւ տրամապայծառացեալ» եւն¹: Հաւանական է որ Մովսէս «ուսուցանելով անձանձորոյթն» ալ փոխ առած ըլլայ Փոքր Սոկրատէն:

8. Գրիգոր Սքանչելագործ «խրատեալ ի նմանէ (յնորդինեայ)՝ զճշմարիտ իմաստութեան զցոյցս եւ հասու եղեալ ամենայն նորա իմաստութեան, զկարեւորսն հաւաքեալ ի միտսն, զնայր կոչեցեալ ի ծնողացն» (372): Մեծն ունի. «եւ ի նմանէ խրատեալ զճշմարիտ իմաստասիրութիւնն, յետ այնորիկ ի

¹ Գր. իրաւութեան, Մ. Խոր. նորագոյն ազբերներէ մասին, էջ 16—23:

հայրենիս ծնողացն կոչեցեալ լինէր»: = Մ. Խոր. Գ. 53. «Հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ»: Գրիգոր Սքանչելագործի վարքին մէջ կ'ըսուի. «Իրբեւ զգանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ ժողովեալ զամենակատար շնորհս Գրիգորի (առ ոտս Որոգինեայ)՝ դառնայր յաշխարհն իւր» (Վարք եւ Վկ. Սրբոց, Ա., 318): Հոս Փ. Սոկրատի «եւ հասու եղեալ — ի միտսն» խմբագրէն կ'երեւայ, որ ունի իր առջեւ Գրիգորի վարքը: Կարող էր նա փոխանակ «ժողովեալ» ի փոխ առած ըլլալ Խորենացիին «հաւաքեալ ի միտս»:

9. «Եւ գրով հրամայէր... անկասկած ունել զեպիսկոպոսութիւնն» (571): Մեծն ունի. «Գրէր... մի՛ մինչ ի Թէոդոսի արտմութենէն խոսովականաց կասկած ունել» (572): = Մ. Խոր. Ա. 13. «Եւ հրամայէ նմա զայն իշխանութիւն անկասկածարար ունել»: Համառօտողը «մի... կասկած ունել» վերածած է «անկասկած ունել». եթէ փոխառութիւն կայ հոս, այդ Մովսէսն է որ կը բանաբար է:

10. «Վասն առաւել շնորհացն եւ հոչակեալ անուանն» (531): = Մ. Խոր. Գ. 3. «Ի հոչակեալ յանուանէն Գրիգորի ակնածեցեցն»: Խմբագրին է տեղիքս, որ աչքի առաջ ունեցած է Ոսկերերանի վարքը. ուր կ'ըսուի՝ Ակակ «ոխայր ընդ երանելին Յոհանն վասն հոչակաւոր անուանն»: «Հոչակաւորը հոչակեալի վերածելու համար հարկ չկար կարծեմ Մ. Խորենացոյ դիմելու: Հմմտ. Գ. Փարսլ. 187. «առ առն հոչակելոյ ի բնակչաց զաւառին յամենայն կրօնաւորութիւնս»:

11. «Բարեբախտիկ եղեալ թագաւորեաց» (711): Խոր. Գ. 48. «Բարեբախտիկ եղեալ քաջափառութեամբ»: Խորենացի բարեբախտիկ եւ քաջափառութիւն բանաբարած է Փիլոնէն: Փ. Սոկրատի տեղիքը խմբագրէն է. ուստի հաւանօրէն փոխառութիւն Խորենացիէն:

12. «Յայնժամ գայ ի Պարսից հրովարտակ ինդրել զխաղաղութիւն. իսկ նա (Յոն լիանոս կայսր) ոչ ընդունէր. զի արժանն քարէր ի մահ» (265): = Մ. Խոր. Գ. 17. «Չայս տեսեալ Տիրանայ՝ իսկազարեալ գնալ առ նա (Շապուհ). քանզի արժանն տանել զնա ի տեղի հառուցման»: Այս տեղ Փ. Սոկրատ նկատի ունի իմաստ. ԺԹ. 4. «Ձեզք զնոսա արժանն յայնր վախճանի տալ նապ»: Ինձ կը թուի թէ աւելի սկզբնական

է եւ տեղոյն պատշաճաւոր Փ. Սոկրատի յառաջբերութիւնը, ուր «ձեզք» եւ «քարէր» հոմանիչ են, քան Մ. Խորենացոյ տեղիքը: Մովսէս հոս Փոքր Սոկրատի ազդեցութեան տակ է: Թէպէտ հոս Մեծ Սոկրատ չունի այս տեղիքը, բայց կարող է յաւելուածս Համառօտողին ըլլալ:

13. «Եւ առաքեաց (Թէոդոս կայսր) հրաւիրակս զալ ի ժողով ի Կոստանդնուպոլիս. 1. Դամասոս ի Հոռոմայ, 2. Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, 3. Կիւրեղ Երուսաղեմի, 4. Մեղիտոս Անտիօքայ... < եւ 5. Ասքորիոս ի Թեսաղոնիկոյ > եւ 6. Բասիլ Կեսարացի եւ 7. Գրիգոր Նիւսացի եղբայր Բարսղի եւ 8. Ներսէս Պարթեւ Հայոց Մեծաց, գոր վաղեսի էր արտաքսասահմանեալ եւ Թէոդոսի ամեալ՝ ունի մեծարանօք մինչեւ հաւատն ստուգեցի² ի ժողովն: Եւ ժողովեցան ձԾ եպիսկոպոսք ուղղափառութեան խոստովանողք եւ փառաբանիչք եւ երկրպագուք հաւաքոյ ամենասուրբ Ներսիսի» (414—416): Ընդգծուած տողերը կը պակսին Մեծ Սոկրատի մէջ:

Մովսէս Խորենացի (Գ. 33) «Սա (Թէոդոս Ա.) զարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յազազս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին ի մետադս. ընդ որս եւ զմեծն Ներսէս ամեալ առ իւր ի Բիւզանդիոն՝ պահէ մեծաւ պատուով, մինչեւ ուղարկուի ի ստուգեցաւ հաւատ, որ յազազս մարտաւան Մակեդոնի հայհոյութեանցն...: Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն՝ 1. Դամասիոս Հոռովմայ³, 2. Նեքստառիոս Կոստանդնուպոլիսի, 3. Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, 4. Մելիտոս Անտիօքայ, 5. Կիւրղոս Երուսաղեմի, [սուրբն Ներսէս ի Հայոց մեծաց]⁴, 6. Գրիգորիոս Նաւաքի եղբայր Բարսղի, Բարսեղ Կեսարու եպիսկոպոս, Գրիգոր Նազազացի Աստուածաբան: Թէոդոս Մեծ... ի սորա երկրորդ ամին եղեւ ժողովն ի Կոստանդնուպոլիս ձԾ եպիսկոպոսաց վասն Մակեդոնի հոգեմարտի... Եւ էին զլիաւորք ժողովելեացն 1. Կիւրղիոս Երուսաղեմի, 2. Տիմոթէոս Անտոսաց (ուած) Աղեքսանդրէ, 3. Մեղիտոս Անտիօքայ, 4. Գրիգոր Նիւսաց, 5. Գեղասիոս⁷ Կեսարեայ Պաղեստինացոյ, 6. Դամասոս Հոռովմայ, 7. Գրիգոր Աստուածաբան Կոստանդնուպոլիսի, զորոյ աթոռ ընկալաւ Նեկրատիոս, ձեռնադրեալ ի ժողովոյն, [8. Մեծն Ներսէս Հայոց]⁸:

² Հմմտ. նաեւ էջ 752. «Զի ճշմարտութեան ստուգեցի հաւատս»:
³ Սոկրատ, էջ 404:
⁴ Այսպէս ձառնարկները:
⁵ Տարբերակներն՝ Գեղասիոս, Գեղասիոս, Բասիլիոս:
⁶ Սոկրատ, էջ 420:

Խորենացի կաղմելու համար Կ. Պոլսոյ ժողովին ներկայ եպիսկոպոսներու ցուցակը: Մեծ Սոկրատ չէ տուած զլիաւոր եպիսկոպոսներու ամփոփ ցանկ մը: Հայ գրականութեան մէջ պահուած է ժողովոյ մասին երեք իրարմէ անկախ տեղեկութիւններ, որոնք են.

ա. Կիւրղոս վրաց կաթողիկոսի Թուղթ առ Արրահամ Հայոց Կաթողիկոս (Արարատ, 1902, էջ 569). «Երկրորդ ժողովն եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս ձԾ սուրբ Հարցն ի թագաւորութեան Թէոդոսի Մեծի: Եպիսկոպոս էր 1. ի Հոռոմ Դամասոս, 2. յԱղեքսանդրիա Տիմոթէ, 3. յԱնտիօքայ Մեղիտոս, 4. ի Կոստանդնուպոլիս Նեքստառիոս, 5. յԵրուսաղէմ Կիւրեղ»:

բ. Վասն տիեզերական Սիւնհոգոսացն, թէ երբ... եղեն (Zeitschrift für armenische Philologie, 1, 1903, էջ 185). «Երկրորդ տիեզերական սիւնհոգոսն եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս ի թագաւորութեանն Թէոդոսի Մեծի. 1. Դամասոս պապ Հոռոմայ, 2. Նեքստառիոս արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլիսի, 3. Տիմոթէոս պատրիարք Աղեքսանդրի, 4. Մելիտոս Անտիօքայ... 5. Կիւրղոս Երուսաղէմի, 6. Գեղասիոս (տպ. Գեղիարոս) Կեսարու Պաղեստինացոյ, 7. Գրիգորիոս Աստուածաբան... գնաց հրաժարեալ ի Նազազու. էին ժողովեալ սուրբ Հարքն ձԾ»:

գ. Գրիգոր Կայսերաց (Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ 53—54). «Վաղեսիոս եւ վաղէս... ի սոցունց աքսորեցաւ հայրապետն Հայոց սուրբն Ներսէս ի հեռաւոր կղզիս Ուլկիանու ամս Թ: Եւ ի սոցունց աւուրս էին սուրբ վարդապետն Գրիգոր Նիւսացի եղբայր Բարսղի, Բարսեղ Կեսարու եպիսկոպոս, Գրիգոր Նազազացի Աստուածաբան: Թէոդոս Մեծ... ի սորա երկրորդ ամին եղեւ ժողովն ի Կոստանդնուպոլիս ձԾ եպիսկոպոսաց վասն Մակեդոնի հոգեմարտի... Եւ էին զլիաւորք ժողովելեացն 1. Կիւրղիոս Երուսաղեմի, 2. Տիմոթէոս Անտոսաց (ուած) Աղեքսանդրէ, 3. Մեղիտոս Անտիօքայ, 4. Գրիգոր Նիւսաց, 5. Գեղասիոս⁷ Կեսարեայ Պաղեստինացոյ, 6. Դամասոս Հոռովմայ, 7. Գրիգոր Աստուածաբան Կոստանդնուպոլիսի, զորոյ աթոռ ընկալաւ Նեկրատիոս, ձեռնադրեալ ի ժողովոյն, [8. Մեծն Ներսէս Հայոց]⁸:

⁷ Տարբերակները՝ Գեղասիոս, Գեղեղիոս, Գեղասիոս:
⁸ Այսպէս վերնադրել Թ. 261 ձառնարկը:

Խորենացու կարգը յեականս կը համընթանայ «Վասն տիեզերական ժողովոց» գրութեան ցանկին հետ: Ինքը միայն կը յիշէ «Ամփիլոքսիոս Իկոնիոս» այն է Ամփիլոքսիոս, որ իրօք ալ ներկայ էր ժողովին: Այս կէտի մէջ իր աղբիւրը անձանօթ կը մնայ մեզի: Եթէ Մեծ Սոկրատէն առած է անունս (էջ 420), պիտի սպասուէր, որ նա յիշէր նաև Եղադիոսն Կեսարիոյ (յաջորդն Բարսղի), Պետրոսն Սերաստիոյ (եղբայրն Բարսղի եւ Գրիգոր Նիւսացու), Եղադիոս Եղեսիոյ եւն, որոնք կը յիշատակուէին նոյն էջի մէջ: «Դամասոս Հոռմայ» ժամանակակից էր, բայց ոչ ներկայ ժողովին:

Անուանացանկի մէջ Մ. Խորենացի անկախ է Փ. Սոկրատէն եւ ունեցած է իրեն ընտիր աղբիւր մը: Իսկ Փ. Սոկրատի խմբագրի «Բարսեղ Կեսարացին» առանց տարակուսի աղաւաղուած մէկ ընթերցուածն է Գեղասիսի Կեսարիոյ Պաղեստինացուց: Վերադոյն նշանակեցի, որ նաև Խորենացու ինչ ինչ օրինակներու մէջ անունս աղճատուած է եւ վերածուած Բարսղի. անշուշտ Կեսարացի տեղանունականը թերազրած է հայ ականջին անլուր «Գեղասիոս» անունը կարգաւ Բարսեղ:

Փ. Սոկրատի խմբագիրը եպիսկոպոսաց անուանացանկի մէջ առած է նաև «Ներսէս Մեծն Պարթեւ»: Ասոր կից բացատրականը, որ բառ առ բառ նոյն է Մ. Խորենացու համապատասխան տեղիքին, տարակոյս չի թողուր, որ խմբագիրը գտնուած է Մ. Խորենացու աղբիւրների տակ: Զարմանալի է հոս Մ. Խորենացու խղճահարութիւնը: Իր ժամանակագրութեամբ Ներսէս աքսորէն կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ կը մնայ հոն ժողովի տեղադրութեան, առանց մասնակցելու ժողովին: Այս կէտի մէջ աւելի տրամաբանօրէն ընթացած է խմբագիրը:

Փաւստոս Բիւզանդի հաղորդած պատմութիւնը, թէ Վաղէս կայսր (364—378) «ետ հրաման ընկենու զնա (զՆերսէս) ի կղզի մի մեծ Ովկիանոս ահագին ծովու» եւ թէ Ներսէս իրեններով «ամս ինն» մնաց այն տեղ, հայ ժամանակագիրներուն շիթութիւն պատճառած է: Առաջին անգամ Կայսերաց գրքի անանուն հեղինակն է, որ տեղիքս ժամանակագրութեան մէջ առած է. «Վաղենտիոս եւ Վաղէս... ի սոցունց (!) աքսորեցաւ հայրապետն Հայոց սուրբն Ներսէս ի հեռաւոր կղզիս Ովկիանու ամս թ.»:

Մ. Խորենացի այս աքսորի վերջին տարին համարած է Վաղէսի մահուան տարին (378), եւ վերադարձը Թէոդոս Մեծի թագաւորութեան սկիզբը. այս հաշուով մտաւորապէս կը զուգարկուէր Կ. Պոլսոյ 381ի տիեզերական ժողովին: Մեզի սակայն ուղիղ ժամանակագրութեան տուեալներէն ծանօթ է, թէ Ներսէս վերադարձաւ 367ին եւ վախճանեցաւ 371ին. ուստի յիշեալ 9 տարիները հարկազրաբար պէտք է ինչային 358—367 տարիներուն, այսինքն Կոստանդինի, Յուլիանոսի եւ Վաղէսի օրերուն:

Որչափ ալ հակաժամանակագրական է Ներսիսի մասնակցութիւնը 381 Տիեզերական ժողովին, այսու հանդերձ սկսեալ թ. դարու վերջերէն ստեղծուած է նոյնը հայ գրուածքներու մէջ. կը յիշեմ.

ա. Սակս ժողովոց Հայոց. «Բ. ժողով արար սուրբն Ներսէս յորժամ դարձաւ ի Կոստանդնուպոլիս ժողովոյն ձ՞՞ սուրբ Հարցն, որք անդ գումարեցան ի կործանումն Մակեդոնի»⁹:

բ. Թուղթ Գաղկայ Վասպուրականի թագաւորին. «Նոյնպէս եւ Մեծն Ներսէս յերկրորդ ժողովին ձ՞՞ սուրբ Հարցն որ ի Նոր Հոռմ»¹⁰:

գ. Թուղթ Խաչիկ կաթողիկոսի. «Նոյնպէս եւ զձ՞՞ սրբոց Հարցն որ ի Կոստանդնուպոլիս ի ձեռն սրբոյն Ներսէսի»¹¹:

դ. Զրոյցք Կոմիտասայ. «Որպէս եւ Կոստանդիանոս (գրեաց) առ սուրբն Գրիգոր եւ Մեծն Թէոդոս առ սուրբն Ներսէս» գալ ի ժողովն Նիկիայ եւ Կ. Պոլսի»¹²:

ե. Թուղթ Ստեփանոս Սիւնեցու առ Գերմանոս. «Նոյնպէս ի Կոստանդնուպոլիս ձ՞՞ ի կործանումն հոգեմարտին ժողովեալ սուրբ հայրապետքն եւ որ մերն Ներսէս նորին շառաւիղ ընդ նոսա զնմանութիւն հաւատոյ նմանապէս մեզ առբերելով միասնական համագոյ ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր եւ Որդուց եւ Հոգւոյն սրբոյ»¹³:

Վարդան Արեւելցի Կ. Պոլսոյ ժողովական հարց թուին մէջ կը յիշէ նաև «Ներսէս Հայոց» (էջ 82. հմմտ. նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 13):

⁹ Գրքք Թղթոց, 220:
¹⁰ Անդ, 295:
¹¹ Անդ, 304:
¹² Անդ, 492:
¹³ Վիեննա, Թ. 594, Բղ. 235 ա: Հմմտ. Գրքք Թղթոց, էջ 374, ուր կը բացակայ տեղիքս:

Յովհ. Գրասխանակերտցի կաթողիկոս Մ. Խորենացու խօսքերը ճարտարութեամբ իւրացուցած է. «Եւ ապա որք ի մետաղս ի Վաղեսէ արտասահմանեալք էին՝ (Թէոդոս) դարձոյց յիւրաքանչիւր տեղիս, ընդ որս եւ զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր պահէր՝ մինչեւ ի ձեռն նորա դամբարիշտ հայհոյութիւնն Մակեդոնի ի ստուգութիւն հաւատոյ ճշմարտութեան դարձուցէ: Եւ ապա ժողով եպիսկոպոսացն միանգամայն իբրեւ ձ՞՞ (հարց) ի Բիւզանդիոն արարեալ՝ նզովեալ մերժեցին ի բաց զՄակեդոն եւ դամենայն Հոգեմարտն»¹⁴:

Ներսէսի մասնակցութիւնն Կ. Պոլսոյ ժողովին Փ. Սոկրատի խմբագրին ստեղծագործութիւնն է:

14. «Յետ... արտաքսասահմանութեանն Արիոսի ի մետաղս» (39): «Վարեցին ի մետաղս» 164. «արտաքսել հրամայէր ի մետաղս» 179. «զմոմանս աքսորեցեր ի մետաղս» (394): Մեծն՝ աքսորք, աքսորիք, աքսորումն, արտասահմանել եւն: = Մ. Խոր. Բ. 90. Ինքնակալն արտասահմանեաց ի մետաղս: Բ. 85, Գնել ի մետաղս: Գ. 33, արտասահմանեալ էին ի մետաղս:

Նորայր կը համարի թէ «ի մետաղս» յատուկ է միայն Մ. Խորենացու. ուստի Փ. Սոկրատ պարզապէս բառագոյ է: Բայց ունինք բառս նաև Յովհ. Ոսկեբերանի Վարքին մէջ, զոր կարգացած է խմբագիրը. «Նորհեցան... արտաքսել զսուրբն յաթողոյն» (ՎՎՍ. Բ. 134): Եւ ընկենու ի մետաղս» (ՎՎՍ. Բ. 134): Ինձ կը թուի, թէ հոս Համառոտոյն է որ նախասիրած է բառս. եւ Մ. Խորենացին իր կարգին կիրարկած է նոյնը անվարան: Ինչ որ դասական շրջանին կ'ըսուէր «ի քրէական մետաղս» դատապարտուել, միջին դարուն պարզուած եւ ըսուած է «ի մետաղս» եւ լայնաբար իմացուած «աքսոր»:

15. Եւ յոյժ տրտմեալ եւ տարակուսեալ հոգայր (Կոստանդիանոս), թէ զինչ արացէ առ վաղիւն ի պատերազմն. եւ տրտմեալ ննջէր (715): = Սոր. Բ. 83. Կոստանդիանոս «պարտեալ ի մարտս եւ տրտմութեամբ մեծաւ ննջեալ»: Երկուքն ալ նկատի ունին Սեղբեստրոսի Վարքը Կոստանդիանոս կայսր «պարտեալ... էր տրտմեալ եւ յոյժ վրդովեալ... ննջէր» (714):

¹⁴ Թիֆլիս 1912, էջ 50:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԲԱՆԱԳԱՂ Փ. ՍՈԿՐԱՏԷՆ

Դիտեցինք արդէն վերագոյն յառաջ բերուած մանր համեմատութիւններու մէջ, թէ կային տեղիքներ, որոնք Մ. Խորենացին բանաբաղ կը ներկայացնէին: Այս իրողութիւնը առաւել չափով պիտի հաստատեն յետագայ ընդարձակ հատուածները, ուր Փոքր Սոկրատ, այսինքն Համառոտող ունի իր առաջ կամ Մեծ Սոկրատը կամ Սեղբեստրոսի Վարքը, եւ ի պաշտօնէ կը համառօտէ. իսկ Մ. Խորենացի իբրեւ պատմագիր կ'օգտուի զանազան աղբիւրներէ, անոնց մէջ են նաև Մեծ Սոկրատ, Սեղբեստրոսի Վարքն եւ Փոքր Սոկրատ: Նա հարկ չէ տեսած ամէն անգամ ընդարձակ բնագիրներու դիմել, քանի որ Համառօտն լիապէս կը գոհացնէր իր պետոյքը: Խորենացի իր աղբիւրներէն կ'օգտուի ոչ միայն պատմական դէպքերու համար, այլ եւ պատմական պատկերներ ձեւաւոր համար: Առաջին հատուածը, զոր պիտի ներկայցնեմ կրկին բնագիրներով, շահագործած է Մովսէս նկարագրելու համար Ներսէսի սպանութիւնը մահադեղով՝ պատմական այլ տարազի տակ, որուն համար աղբիւր ծառայած էր իրեն Փաւստոս:

Մեծ Սոկրատ, էջ 6—7: Փոքր Սոկրատ, էջ 6—7:

Իսկ Լիկիանոս... ատէր Իսկ Լիկիանոս ատէր զբրիտոնեայս. եւ յայտնի զբրիտոնեայս. բայց հալածանս ի վերայ նոցա յարոնի ոչ իշխէր ինքնահալածանս ի վերայ նոցա կալէն Կոստանդիանոսէ առ ահին Կոստանդիանոսի հալածել. եւ զի ոչ ունէր երկնէր յարուցանել, այլ ժոյժ՝ գաղտնի մնասել շառք զբրիտոնեայս. եւ ապա եւ յայտնի մնասել այս ոչ ծածկէր յինքնանոցս ձեռնարկէր... Իսկ կալէն: Գրէր եւ յղէր իբրեւ զայս... բռնաբար զբրիտոնէից զչար այլ կործէր, ոչ ինչ ծածկէր ի պատգամ մի՛ խորհել Կոստանդիանոսէ... Երդ զբրիտոնէից զչար այլ կործէր, ոչ ինչ ծածկէր ի պատգամ մի՛ խորհել երբեք զրոնութիւն խորհորմանկութեանն զիւաց հիւ... ոչ զազարէր բռնախորմանկութեանն զիւաց հիւ... ոչ զի [խաւարեալ էր բար խորհել եւ ի վերայ... օտարացեալ զբրիտոնէից հալածանս մտօք եւ. օտարացեալ յարուցանել... Բանդի յԱստուծոյ եւ] ի ցանանպատմելիս կրէին հալութիւնս ընչից եւ արլածեալքն յանձինս իւր տից հիմն արկեալ էր: Եանց եւ յԱստուծոս:

Մովսէս Խորենացի (Գ. 38). «Բայց զի (Պապ) ամօթալի արտիւ զազրագործ էր եւ յանդիմանեալ կշտամէր ի Մեծէն Ներսիսէ, ընդ ակամբ հայէր ի նա՛ խորհելով չարիս.

¹⁵ Հմմտ. էջ 732. «Որոց խաւարեալ են սիրաք իւրեանց անհաւատութեամբ եւ օտարացեալ յԱստուծոյ ճշմարտէ». Եւ Եփես. Գ. 18:

Եւ ոչ իշխեր յինքնակալէն Թէոզոսէ յայտնի ինչ առնել նմա չարիս, զեղ համու գաղտնի արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ Ելոյծ ի կենցաղոյս»:

Այս տեղ Համառոտողը հետեւած է Ընդարձակին քայլ առ քայլ եւ համառոտած է կարեւորները բառ իմաստին. նա պէտք չունէր առ այս բառ մուշակու ալլուստ: Բայց Մ. Խորենացի ստեղծարարն ոչ է հոս ի մտայ. Փոքր Սոկրատ պատկեր մատակարարած է իրեն, պատկերին հետ նաեւ բառեր: Զուարճալի է Խորենացւոյ միամիտ արտայայտութիւնը «զեղ մահու գաղտնի արբուցեալ սրբոյն». բայց նա կիրարկած է բառս իբրեւ հակահիշ «յայտնի» մակրային, նմանութեամբ նախորինակին: Ուշադրաւ է հոս նաեւ «Մեծն Ներսէս». Մովսէս կ'ենթադրէ «Փոքր» Ներսէսներ ալ, որպիսի էին ապահովապէս Ներսէս Բ. Աշտարակեցի (548—557) եւ Ներսէս Գ. Շինող (640—661):

Այս կարգէն է Զիրաւի դաշտի կոնիւր Մ. Խորենացւոյ քով (Գ. 37), ուր ի մէջ այլոց պատկեր եւ բառեր քաղած է Փոքր Սոկրատէն (էջ 479—483): Մանր համեմատութիւնը տուած է Գր. Խալաթեան¹⁶. Նորայր Բիւզանդացւոյ¹⁷ ջանքերը հակառակը ապացուցանելու կը համարիմ սնավաստակ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԿՕԳՏՈՒԻ ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՎԱՐՔԷՆ, Փ. ՍՈԿՐԱՏԻ ԽՄԲԱԳԻՐԸ ԽՈՐԵՆԱՅԻԷՆ

Արդէն ծանօթ է, թէ Մ. Խորենացի ունեցած է ձեռքի տակ Սեղբեստրոսի ընդարձակ Վարքը. ասկէ քաղած է ոչ միայն բառեր եւ ստութիւններ, զ. օր. Սեղբեստրոսի նկարագրին կերպագրութիւնը դործածած է զձեռք Մեսրոպի նկարագրերը, այլ եւ Կոստանդիանոսի ծննդեան, թագաւորելու եւ մկրտութեան պատմութիւնը: Այս մասը Փ. Սոկրատի Համառոտողը պատմած էր անշուշտ կարճ ի կարճոյ. բայց Խմբագրերը ընդլայնած է զայն նոր յաւելուածներով ի բանից Մ. Խորենացւոյ:

Փոքր Սոկրատ 719—721. Մ. Խորենացի Բ. 83.

Դիտկեալիս «խոր- Ընդ նոյն աւուրս լինին հուրը արարեալ ընդ հարսանիք եւ Մաքսիմիսիւնկղեալիս փեսայանց գտներն Դիտկեալիս ցուցանելով զղուստը իւր նոսի ի նիկոմիդաց՝ փե-

¹⁶ Մ. Խորենացւոյ նորագոյն աղբիւրների մասին, էջ 12—16:

¹⁷ Մշակ, Թ. 216 եւ 217:

Մաքսիմոս (Կոստանդիանոսի) ... յարգարէն զիսնոսի կեսարի որդւոյ զհարսանիսն [բառ օրինի կոստայ թագաւորին Հոթթագաւորաց] — զերսպոյժաւ [եւ առատարար եւ բազում փառօք մեծաբեկց զորդիացեալն իւր եւ զթագաւորութիւնն եւ զամենայն ինչս նմա խրատացաւ տալ:]

Այսօրիկ այսպէս եղելոյ եւ զբաւ լինելոյ ժամանակի հարսանեացն, ապա հասանէր համբաւ մահու Կոստանդեայ (var. Կոստայ) հօր Կոստանդիանոսի կայսեր: Եւ առեալ զկին եւ զօրս իւր զնացեալ եկին ի Հոթթ. եւ թագաւորեաց փոխանակ հօրն իւրոյ ի Հոթթ...:

[Բայց հրատարակելու ի կնոջն իւրմէ Մաքսիմոսի ի գտներէն Դիտկեալիս եւ արար հալածանս եկեղեցւոյ] Կոստանդիանոս ի ձեռն կնոջ իւրոյ պատրեալ. (արար հալածանս եկեղեցւոյ) եւ բազումք եղին վկայք եւ խոստովանողք...:

... [Վասն որոյ տեսեալ զայս ամենայն չարիս]... Սեղբեստրոս հայրապետն մայ, որ ի նմանէ հալածանս եկեղեցւոյն էր այն եւ խոյս տայր յանպատ տեղի ի Սերապիոն¹⁸ լեան [եւ կայր յաղթանակագար] հանդերձ նոքօք (կղերիկոսօքն) [առ Աստուած եւ պահօք... մի անտես լիցին]:

Այստեղ զուրս ցցուած են Խմբագրին աւելարանութիւնները: Կախումը Խորենացիէն յայտնապէս կը տեսնուի «Բայց երպարեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմոսայ, ի դստերէն Դիտկեալիսն եւ արար հալածանս եկեղեցւոյ Կոստանդիանոս ի ձեռն կնոջն իւրոյ պատրեալ եւ բազումք եղին վկայք...» ուր ընդգծուած բառերը քաղուած են Խորենացիէն. իսկ «ի ձեռն կնոջն իւրոյ պատրեալ», որ կրկնութիւն է, հաւանօրէն մնացորդ մըն է Համառոտութեանէն: Խորենացւոյ «ի նմանէ հալածանացն քաղուցեալ

¹⁸ Տարբերակը՝ Սեղբիոն. յն. ἐν τῷ Σοραπτιῶ 202, հայն՝ Սեղբալիսոսին. ձառնտիւն՝ Սեղբալիսն:

Էր ի Սոքրակտիոն լեանն» փոխառութիւն է Ընդ. Վարքէն: Ուշադրութեան արժանի է «հանդերձ նոքօք» (տպ. չունի նոքօք), որ կը համապատասխանէ Ընդարձակին «հանդերձ կղերիկոսօք» ստութեան, ուստի նաեւ հոս մնացորդ մըն է Համառոտութեան. խմբագրերը քիչ վերը փոխանակ այս «կղերիկոսօք» բառին զբաւ էր «անու զուխտ եկեղեցւոյն»:

Այսպէս նաեւ յետագայ հատուածին մէջ, ի մասին Կոստանդիանոսի հիւանդութեան եւ բժշկութեան: Հոս Մեծ Սոկրատ կը գրէ՝ բժշկելու կ'աշխատէին բժիշկներ եւ կախարհներ, ոչ միայն տեղական «այլ եւ որք ի Պարսից անեալք» չկրցան բժշկել կայսեր հիւանդութիւնը: Մ. Խորենացի կը գրէ թէ կայսրը «յղեաց առ Տրդատ առաքել նմա զիւթս ի Պարսից եւ ի Հնդկաց, սակայն եւ այնք ոչ հասին նմա յօգուտ»: Խմբագրերը նախ ըստ Սոկրատայ, այսինքն ըստ Փոքր Սոկրատայ, կը հաստատէ թէ «բժիշկք ոչ կախարհներ օգնել» եւ կ'աւելցնէ «օն անդր եւ ոչ Պարսից եւ Հայոց» բժիշկք: Այս «Հայոցը» Մ. Խորենացւոյ «Հնդկաց» բժիշկներն են: Հոս կ'երեւայ թէ խմբագրերը «ի Հնդկացը», Հայոց մեկնած է, այնու որ առաքողն Հայոց Տրդատ թագաւորն է:

ՓՈՔՐ ՍԵԿՐԱՏ ԵՒ Ս. ՆՈՒՆԷ

Այժմ միայն կրնանք մերձեցնել այս հարցին, ըստ արժանւոյն զնահատելու համար այն տեղեկութիւնները, զորոնք կը հաղորդէ Փոքր Սոկրատ տեղ տեղ շեղելով Մեծէն, զոր համառօտել նպատակ ունէր: Այս շեղումները կամ այլուստ քաղուած յաւելուածները չէին կրնար մուտ գտած ըլլալ հոն Համառօտողին կողմէ, Ը. զարու սկիզբը, վասն զի չէր կազմուած տակաւին Մ. Նունէի զրոյցը այն ձեւով, որ կը ներկայանայ հոն: Հարկ էր ենթադրել ի յառաջագունէ, թէ խմբագրմը ձեռքը դործած է հոն, Վրաց դարձի պատմութեան համառօտութիւնը կրած է յաւելուածներ: Այժմ, երբ երեւան եկաւ, թէ իրօք, իբր Թ. դարու վերջերը, խմբագրութեան մը ենթարկուած է ամբողջ Փոքր Սոկրատը, այլ եւս զժուարին պիտի չըլլայ մի առ մի ցոյց տալ եկամուտ տարրերը:

Պատշաճ կը համարիմ ներկայացնել բնագիրը ամբողջութեամբ (էջ 61—67), համեմատութեամբ մեր երկու ձեռագիրներու:

ԿՈՉՈՒՄՆ ՎՐԱՅ Ի ՀԱՆԱՏՍ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԸՍՏ ՆԱԽԱՆՆԱՄՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ՁԵՌՆ ԿՆՈՋՆ ՆՈՒՆԷԱՅ, ՅԸՆԿԵՐԱՅ ՍՐԲՈՒՀԻՈՅ ՀՌԻՓՍՄԷՒ ԵՒ ԿԱՆԳԵԼԷՆ ՁԽԱՋՆ¹:

Ընդ նոյն ժամանակս եւ Վրաց լինի կոչումն ընծայութեան հաւատոյ ըստ նախախնամութեանն Աստուծոյ:

Կին ոմն լի պարկեշտութեամբ գատաւաւային վարս ստացեալ ունէր. հալածեալ վասն Բրիստոսի՝ գայ ի Վիրս, ի քաղաքն նախագահ, ուր էր թագաւորն Վրաց: Այս ոչ այն Վիրք են որք ի Սպանիայն, այլ է սա² ի կողմն հիւսիսայ, մերձ ի Պոնտոս:

Եւ կինն ի մէջ բարբարոսաց բնակէր լի պարկեշտութեամբ ճշնաւորեալ պահօք եւ աղօթիւք՝ պաշտէր զԱստուածն երկնի եւ երկրի եւ զարմացուցանէր զբարբարոսան³:

Ապա լինէր մանկան տղայոյ թագաւորին հիւանդանալ: Տիկինն⁴ հրամայէր զայնկին շրջեցուցանել զմանուկն ընդ կանայսն, թէ գտցի զեղ ինչ. եւ ոչինչ օգտեալ⁵ գայ առ հալածեալ սուրբ կինն: Իսկ նորա առեալ զմանուկն ի գիրկս իւր⁶ առաջի բազմութեան՝ (դէնք) ի հանդերձս մաղեղէնս զոր ունէր. եւ ամբարձ գալսն յերկինս եւ պարզ նոցա բարբարոսին ասէ. Բրիստոս Աստուած, որ զբազումս բժշկեցեր, բժշկեա՛ զմանուկս զայս յանուն քո, զի ծանկեցն տեա, քէ դու ես Աստուած⁷: Եւ կնքեաց նշանաւ խաչին զմանուկն եւ իսկոյն առողջ եղեւ: Եւ ետ անդէն ի դայեակն եւ տարաւ առ մայր իւր. եւ պատմեաց որ ինչ եղեւն. եւ զարմացաւ: Եւ ել հոչակ զմանէ ընդ ամենայն երկիրն վրաց:

Յետ ոչ բազում ինչ աւուրց հիւանդացաւ եւ կին թագաւորին. եւ կոչեաց գաւրբ կինն. եւ նա ոչ կամեցաւ երթալ յապարանս քաղաւորին, այլ ամել գնա յիւր տառապելապետ⁸ տնիկն: Եւ իբրեւ ամին՝ յարուցեալ կայր յալօթս առ Տէր եւ զնոյն բանս ասաց⁹. Եւ կնքեալ նշանաւ խաչին եւ իսկոյն

¹ Տպ. զիսալս:
² Տպ. չունի «է սա»:
³ Տպ. զբարբարոսան:
⁴ Տպ. կինն:
⁵ Տպ. օգտեալ. էջմ. Գ. օր. գտեալ օգտութիւն. ա՛յսպէս Վիեննայի Թ. 623:
⁶ Տպ. իւր եղեալ:
⁷ Յովհ. Ժէ. 1—3. «Ամբարձ գալս իւր յերկինս եւ ասէ. Հայր... զի ծանկեցն գեղ միայն ճշմարիտ Աստուած»:
⁸ Ուրիշ ձեռագիրներ՝ տառապեալ:
⁹ Հմմտ. Մատթ. ԻՉ. 44. «Գնաց կայ յաղօթս... եւ զարձեալ զնոյն բան ասաց»:

